

«Θαλής – Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες»

Δ' κοινό σεμινάριο των ΕΟ, Ρέθυμνο, 6-7 Ιουνίου 2014

Βάσω Θεοδώρου,

«Από τον Πατριωτικό Σύνδεσμο των Ελληνίδων στο Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως: εθελοντικά δίκτυα, πολιτική αλλαγή και κράτος πρόνοιας»

(κείμενο υπό διαμόρφωση)

Η μελέτη περίπτωσης

Η εργασία μου αναφέρεται στη δράση του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, μιας γυναικείας αστικής συλλογικότητας που γνώρισε πολλές αλλαγές στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Οι αλλαγές αφορούσαν όχι μόνο στην ονομασία, το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας και τα δίκτυα συμμετεχόντων αλλά και στη σχέση της συλλογικότητας με το κράτος. Καθώς τα όρια ανάμεσα στη συλλογικότητα και το κράτος ήταν ρευστά, η σχέση κράτους και συνδέσμου γνώρισε πολλές διακυμάνσεις που θα μπορούσαν να συνοψιστούν χρονικά σε τρεις φάσεις : την εθελοντική φάση, όταν τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου συνεργάζονταν με εκπροσώπους κρατικών φορέων, την ημι-κρατική εκδοχή όταν τμήμα των ενεργειών της συλλογικότητας ανέλαβαν κρατικές υπηρεσίες, και τέλος την πλήρη απορρόφηση της συσσωμάτωσης από το κράτος. Δεδομένου ότι ο σύνδεσμος φιλοδοξούσε να καλύψει ένα ευρύ φάσμα αναγκών, τα θέματα που ανοίγονται στην έρευνα είναι πολλά ενώ οι πηγές (λογοδοσίες, καταστατικά, τύπος, ιδιωτικά αρχεία, τμήμα του αρχείου του ΠΙΚΠΑ) είναι μερικές και αποσπασματικές. Οι σημαντικότεροι σταθμοί στην ιστορία του συνδέσμου που επηρέαστηκαν από τις πολιτικές συγκρούσεις γύρω από εθνικό διχασμό και επηρέασαν τη σχέση της συλλογικότητας με το κράτος είναι οι εξής: 1914: ίδρυση του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, 1917: διάλυση του Συνδέσμου και ίδρυση του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, 1921: επανασύσταση του Συνδέσμου, 1922: διάλυσή του και επανασύσταση του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, 1929: δημιουργία του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού, προσανατολισμένου αποκλειστικά στην πρόνοια για το παιδί, 1936: μετασηματισμός του σε Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προστασίας και Αντιλήψεως.

Από το ευρύ φάσμα των δράσεων της αρχικής φάσης του Πατριωτικού Συνδέσμου έχω επιλέξει να ασχοληθώ με το τμήμα υγιεινής που αφορά την ιατρική επίβλεψη μητέρων και βρεφών και τη διαπαιδαγώγηση των λαϊκών οικογενειών στις αρχές υγιεινής. Πρόκειται για το τμήμα εκείνο που κυριάρχησε σταδιακά, στράφηκε στην προστασία της παιδικής ηλικίας και μετεξελίχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 στο Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προστασίας και Αντιλήψεως.

Στη φάση αυτή με ενδιαφέρει να αναδείξω: α) το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε η συλλογικότητα ως φορέας κοινωνικής πρόνοιας, β) τον ρόλο που έπαιξαν οι κρίσιμες πολιτικές αλλαγές και ο πόλεμος στους μετασχηματισμούς της φυσιογνωμίας του συλλόγου και στη σύνθεση των διοικητικών συμβουλίων άρα των δικτύων υποστήριξης, γ) τη σημασία που απέδωσαν τα μέλη του συνδέσμου στην έννοια της βοήθειας μέσα από το δημόσιο λόγο τους, και δ) τη σχέση του συλλόγου με την κρατική πολιτική, τουλάχιστον στις πρώτες φάσεις λειτουργίας του.

Σκοποί της συσσωμάτωσης

Σκοπός του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων που ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1914, με πρωτοβουλία της βασίλισσας Σοφίας, ήταν «να δώσει μεθοδικήν οργάνωσιν της γυναικείας εργασίας εν Ελλάδι προς τας νέας κατευθύνσεις της πρακτικής κοινωνικής πολιτικής»¹. Πίσω από αυτές τις γενικές διακηρύξεις διακρινόταν ένα ευρύ και φιλόδοξο σχέδιο βοήθειας, το οποίο, στηριγμένο στα γνωστά από τον 19^ο αιώνα σχήματα της γυναικείας φιλανθρωπίας καθώς και στην εμπειρία που είχαν αποκτήσει πολλές εθελόντριες στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, επιχειρούσε να αντιμετωπίσει εκείνες τις προνοιακές ανάγκες των πτωχών στρωμάτων που προβάλλονταν επιτακτικές λόγω πολέμου. Η ίδρυση του συνδέσμου, λίγους μήνες μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, υπογραμμίζει τη συνάφεια της απόπειρας με τις έκτακτες πολεμικές περιστάσεις καθώς σημαντικό τμήμα της βοήθειας απευθύνεται στους επίστρατους και τις οικογένειές τους. Οι συχνές επιστρατεύσεις της δεκαετίας του 1910 είχαν καταστήσει περισσότερο εμφανή την απουσία κρατικών υπηρεσιών στην περίθαλψη των επιστράτων και την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων των οικογενειών τους. Η απουσία των αρρένων μελών οδηγούσε σε εξαθλίωση και απορρύθμιση της οικογενειακής ζωής, ειδικότερα στα πτωχότερα στρώματα. Επείγοντα ζητήματα για τον Σύνδεσμο ήταν η εύρεση εργασίας για τις μητέρες, η φύλαξη των παιδιών που έμεναν ακηδεμόνευτα και η οργάνωση

¹ Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, έτος Α', τχ. 1, Απρίλιος 1916, 1.

συσσιτίων στις πτωχές συνοικίες της πρωτεύουσας. Η δημιουργία ενός παρόμοιου συλλόγου την ίδια περίοδο στη Γερμανία από τη μητέρα της βασίλισσας, ίσως να λειτούργησε ως πρότυπο².

Μια πρόδρομη μορφή του Συνδέσμου θα μπορούσε να θεωρηθεί το Οικονομικό Συσσίτιο, που λειτουργούσε, από το 1912, υπό την προεδρία της πριγκίπισσας Σοφίας, με τη συνδρομή γνωστών κυριών της αθηναϊκής κοινωνίας, για την αντιμετώπιση των βασικών διατροφικών αναγκών των οικογενειών των επιστράτων,³ αλλά και τα εργαστήρια απόρων γυναικών από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, στην οργάνωση των οποίων πρωτοστάτησαν ορισμένα άτομα που συναντάμε και στο Σύνδεσμο. Η Ένωση Ελληνίδων, το Λύκειο των Ελληνίδων και η Ελληνική Βασιλική Σχολή Χειροτεχνημάτων ανέπτυξαν παρόμοια δράση την ίδια περίοδο. Αυτός ο τύπος συσσωμάτωσης στηριζόταν στη χρηματοδότηση ιδιωτών, κυρίως όμως στην κοινωνική εργασία και τις πρωτοβουλίες που ανέπτυξε μια ομάδα δραστήριων γυναικών της αστικής και της μεσαίας τάξης υπό την αιγίδα μελών της βασιλικής οικογένειας. Λίγο μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων, παρόμοιες χειρονομίες, που απέβλεπαν στην ενίσχυση του φιλολαϊκού προφίλ του αρχιστράτηγου βασιλιά, αποκτούσαν μια σημασία περισσότερο πολιτική στο πλαίσιο του εθνικού διχασμού, καθώς οι ευεργετούμενοι αναμενόταν ότι θα τοποθετούνταν στο μοναρχικό στρατόπεδο. Άλλες διαστάσεις που μπορούμε να ανιχνεύσουμε στην απόπειρα παραπέμπουν αφενός στην νέα αντίληψη της κοινωνικής αλληλεγγύης που επιχειρεί ο Σύνδεσμος και αφετέρου στον πατριωτικό χαρακτήρα της γυναικείας προσφοράς. Αυτή δεν περιοριζόταν στην περίθαλψη των τραυματιών αλλά κυρίως στην προετοιμασία μια νέας γενιάς μέσω της εκπαίδευσης των γυναικών στην επιστημονική μητρότητα, κάτι που σήμαινε εκπαίδευση των μητέρων στις αρχές της υγιεινής, υιοθέτηση καλύτερων διατροφικών συνηθειών και συνειδητοποίηση του εθνικού τους ρόλου ως μητέρων⁴. Οι πολεμικές αναμετρήσεις είχαν οδηγήσει σε πύκνωση των γυναικείων εθελοντικών οργανώσεων

² Σύμφωνα με τις αναμνήσεις της Ι. Καλλιγά, η βασίλισσα κάλεσε, το καλοκαίρι του 1914, τις κ. Αναστρασοπούλου, Στρέιτ και Κοντοσταύλου για να τους ανακοινώσει την πρόθεσή της να ιδρύσει 'σύνδεσμο κυριών', παρόμοιο με αυτόν που είχε ιδρύσει η μητέρα της στη Γερμανία. Για τον τρόπο λειτουργίας του συνδέσμου η βασίλισσα προμηθεύτηκε κανονισμούς από διάφορες γυναικείες φιλανθρωπικές οργανώσεις από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Βλ. Αρχείο Ι.Μεταξά, ΓΑΚ, φ. 20, Αναμνήσεις Ι. Καλλιγά, χειρόγραφο.

³ Καταστατικόν του υπό την προεδρίαν της Α.Μ.Υ. της πριγκίπισσας Σοφίας Οικονομικού Συσσιτίου ως τούτο μετερρυθμίσθη και ενεκρίθη δια του από 26 Φεβρουαρίου Βασιλικού Διατάγματος, Αθήνα 1911 και Οικονομικόν Συσσίτιον, Έκθεσις πεπραγμένων του έτους 1917, Αθήνα 1918

⁴ Για τις γυναικείες εθελοντικές οργανώσεις που ασχολούνταν με την οργάνωση συμβουλευτικών κέντρων για μητέρες στις αρχές του 20ού αιώνα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, βλ. Gisela Bock & Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Politics, Women and the Rise of the European Welfare States 1880w-1950s*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2008, 1η έκδοση 1991.

που είχαν στόχο την παροχή βοήθειας σε μητέρες και βρέφη και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ με το τέλος του Α Παγκοσμίου Πολέμου η κρατική παρουσία στο χώρο αυτό θα γίνει πιο έντονη καθώς ο πόλεμος θα αναδείξει τη σημασία της υγείας του πληθυσμού με όρους «βιολογικού κεφαλαίου».

Οι σκοποί του Συνδέσμου είναι διττοί: εξειδικεύονται σε αυτούς που εξυπηρετούν έκτακτες πολεμικές ανάγκες και σε εκείνους που καλύπτουν χρόνιες ελλείψεις. Φαίνεται ότι σύντομα οι δεύτεροι υπερίσχυσαν. Έτσι, σε καιρό πολέμου, ο Σύνδεσμος θα συνέδραμε επικουρικά το έργο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, που είχε ιδρυθεί το 1877 από τη βασίλισσα Όλγα, στην οργάνωση νοσοκομείων, την περίθαλψη τραυματιών και ασθενών και «την ανακούφισιν εν γένει του μαχομένου στρατεύματος και των απόρων οικογενειών των επιστράτων»⁵. Τονίζεται ωστόσο ότι σχετικά με την περίθαλψη των τραυματιών, ο ρόλος του συνδέσμου θα ήταν περιορισμένος καθώς θα ακολουθούσε τις οδηγίες του ΕΕΣ. Μεγαλύτερη δραστηριότητα αναμενόταν να αναπτύξουν τα μέλη του Συνδέσμου σε περίοδο ειρήνης. Εκτός από τη συστηματική προετοιμασία των τμημάτων για την πολεμική περίοδο, και την παροχή βοήθειας σε δοκιμαζόμενους από θεομηνίες πληθυσμούς, που και αυτές θα γίνονταν μετά από συνεννόηση με τον ΕΕΣ, ο Σύνδεσμος θα αναλάμβανε μια σειρά δράσεων που κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα αναγκών και απέβλεπαν στην περίθαλψη και τη διαπαιδαγώγηση των κατώτερων στρωμάτων. Από τη νοσηλεία και περίθαλψη παιδιών και απόρων μέχρι την εκλαΐκευση των αρχών υγιεινής και την ηθικοποίηση των κατώτερων στρωμάτων. Η τελευταία περιλάμβανε την εκστρατεία για την καταπολέμηση της κατάχρησης των οινοπνευματωδών ποτών και «άλλων επιβλαβών ουσιών», την «προστασία απροστάτευτων νεανίδων στις μεγαλουπόλεις», με την εύρεση ασύλου και εργασίας, τη σύσταση σχολών οικοκυρικής και μόρφωσης υπηρετριών, και τέλος με την ενασχόληση των μελών του Συνδέσμου με κάθε ζήτημα που θα προήγαγε «την εθνική και κοινωνική αλληλεγγύη και την τήρηση της αγνότητας των ηθών»⁶.

Μέλη και οργάνωση του Συνδέσμου

Ο Σύνδεσμος αποτελείτο από μέλη επίτιμα, τακτικά και συνδρομητές. Ο γυναικείος χαρακτήρας της συσσωμάτωσης τονιζόταν από την ιδιαίτερη θέση που είχαν τα τακτικά μέλη. Έτσι, επίτιμα μέλη ήταν άνδρες και γυναίκες που είχαν προσφέρει

⁵ Καταστατικόν του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, ανεγνωρισμένου σωματείου υπό την προεδρίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης, 1.

⁶ Κανονισμός, ό.π., 4.

«εξαιρετικές υπηρεσίες» στον Σύνδεσμο, ενώ τακτικό μέλος θα μπορούσε να είναι, μετά από πρόταση δύο μελών «πάσα Ελληνίς διατεθειμένη να εργασθή προς προαγωγήν του σκοπού του Συλλόγου αναλόγως της ειδικότητός της»⁷. Η τελευταία ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει τακτική συνδρομή ετησίως τουλάχιστον 10 δρχ. ή 100 δρχ., εφάπαξ, είχε όμως το δικαίωμα να συμμετέχει στη Γενική Συνέλευση με δικαίωμα ψήφου. Για την απόκτηση του τίτλου του δωρητή απαιτούνταν 1000 δρχ., 5.000 για τον τίτλο του ευεργέτη και 10.000 για τον τίτλο του μεγάλου ευεργέτη, ενώ για να γίνει κάποιος συνδρομητής αρκούσε 1 δρχ. τον χρόνο.

Η οργάνωση του Συνδέσμου ήταν κάθετη και αρκετά περίπλοκη. Διοικούνταν από ένα κεντρικό όργανο, το Διοικητικό ή Γενικό Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου ήταν κυρίως γυναίκες, ενώ τα άρρενα μέλη του αναλάμβαναν τις νομικές και οικονομικές λειτουργίες. Το Συμβούλιο, που είχε τριετή διάρκεια, αποτελούνταν από την πρόεδρο, δυο αντιπρόεδρους, δύο γραμματείς, ειδική και γενική, την εισηγήτρια, τον ταμία και τον ελεγκτή της λογιστικής υπηρεσίας, τις πρόεδρους των τμημάτων και 9 μέλη. Η βασίλισσα, εκτός από διαρκής πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου, είχε το δικαίωμα να υποδεικνύει 12 από τα μέλη του. Φαίνεται όμως ότι στο πρώτο ΔΣ και τα υπόλοιπα μέλη εκλέχτηκαν μετά από δική της πρόταση⁸. Τα θέματα που απασχολούσαν το ΔΣ, που συνεδρίαζε τουλάχιστον 3 φορές το χρόνο, αφορούσαν τη σχέση του συνδέσμου με τις αρχές, τους άλλους συλλόγους, τη διαχείριση και την οργάνωση του συλλόγου. Ένα δεύτερο όργανο, το Εκτελεστικό Συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν μέλη του ΔΣ –μία αντιπρόεδρος, δύο γραμματείς, ο ταμίας, ο ελεγκτής και 9 μέλη- εξέταζε πρακτικά ζητήματα που αφορούσαν κυρίως την οικονομική λειτουργία των επιμέρους τμημάτων⁹ και υπέβαλε πορίσματα για έγκριση στο Γενικό Συμβούλιο. Ειδικά συμβούλια που αποτελούνταν από 3 μέλη του Γενικού Συμβουλίου διοικούσαν τα κεντρικά τμήματα, ενώ τα επαρχιακά παραρτήματα διοικούνταν από 10μελή διοικητικά συμβούλια, η σύνθεση των οποίων αποφασιζόταν εν μέρει από το Γενικό Συμβούλιο και εν μέρει από τα τακτικά μέλη των επαρχιακών παραρτημάτων. Στα τελευταία θα μπορούσαν, σύμφωνα με το καταστατικό, να συμμετέχουν προϊστάμενοι των εκκλησιαστικών, διοικητικών και υγειονομικών αρχών, πρακτική που φαίνεται ότι ακολουθήθηκε για

⁷ Κανονισμός, *ό.π.*, 7. Ωστόσο αναφέρεται ότι και κύριοι θα μπορούσαν να προτείνονται για την εξυπηρέτηση των σκοπών του Συνδέσμου.

⁸ Στις συνεδριάσεις του συμβουλίου προεδρεύει η βασίλισσα. Η ίδια αποφασίζει για το αποτέλεσμα ψηφοφορίας σε περίπτωση ισοψηφίας.

⁹ Το εκτελεστικό συμβούλιο συντάσσει τον προϋπολογισμό των εσόδων και εξόδων κάθε έτους, εκδίδει εντάλματα πληρωμής, εγκρίνει τις καταστάσεις εξόδων κάθε τμήματος και διορίζει και παύει το ανώτερο προσωπικό του συνδέσμου. Ιδιαίτερος κανονισμός ορίζει τις λεπτομέρειες της ταμιακής και λογιστικής υπηρεσίας.

πολλά χρόνια¹⁰. Υπήρχε στενός έλεγχος των οικονομικών και των ενεργειών των επαρχιακών παραρτημάτων από το γενικό και το εκτελεστικό συμβούλιο.

Η διοίκηση του συνδέσμου έμοιαζε με πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν η βασίλισσα ενώ στην αμέσως επόμενη βαθμίδα το γενικό συμβούλιο, τα μέλη του οποίου σε μεγάλο βαθμό ορίζονταν από την ίδια. Αυτά με τη σειρά τους αποφάσιζαν για τις διοικήσεις των παραρτημάτων. Έτσι όλη αυτή η κάθετη ιεραρχία διατρεχόταν από μία φιλοβασιλική δομή. Άτομα που ανήκαν στο στενό περιβάλλον της βασιλικής οικογένειας μπορούσαν να συμμετέχουν συγχρόνως στο Διοικητικό Συμβούλιο, το Εκτελεστικό Συμβούλιο, και στα προεδρεία των τμημάτων.

Το 1915, όταν δημοσιεύεται το καταστατικό, πρόεδρος του συνδέσμου ήταν η βασίλισσα Σοφία, αντιπρόεδροι η Βιργινία Μπενάκη και η Ιουλία Στρέιτ, και γενική γραμματέας η Καλλιρόη Παρρέν. Το 1916, γενική γραμματέας ήταν η Ναταλία Μελά, και προστέθηκαν, η Αικατερίνη Λασκαρίδη ως εισηγήτρια σε θέματα παιδαγωγικής, ο Νικόλαος Σαρίπολος ως νομικός σύμβουλος και μέλη η Ραλλού Γεωργαντά, η Μαρία Γερουλάνου, η Ιουλία Τριανταφυλλίδη, η Ιουλία Καλλιγά, η Καλλιρόη Παρρέν, η Δέσποινα Βλαστού, ο Ιάκωβος Δαμαλάς, ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, ο Δημήτριος Μάξιμος κ.ά. Τα άρρενα μέλη προέρχονται από τον χώρο της πολιτικής, των επιχειρήσεων και της νομικής επιστήμης, ενώ στο δυναμικό του συλλόγου θα προστεθούν αργότερα γιατροί και ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί ως ειδικοί εμπειρογνώμονες. Οι γυναίκες προέρχονται από γνωστές οικογένειες της αστικής τάξης, πολλές είναι σύζυγοι ή κόρες επιχειρηματιών και πολιτικών, ή δραστηριοποιούνται στον χώρο της δημοσιογραφίας, της επιστήμης και των γραμμάτων. Ορισμένες παίρνουν μέρος και στο ΔΣ του Οικονομικού Συσσιτίου, ενώ πολλές φαίνεται να διαθέτουν εμπειρία από άλλες γυναικείες φιλανθρωπικές οργανώσεις που στηρίζονταν περισσότερο στις πρωτοβουλίες, την εργασία και την επιχειρηματικότητα των μελών τους. Ενδιαφέρον έχει να δει κανείς και σε ποιες άλλες εταιρείες δραστηριοποιούνται τα μέλη την ίδια περίοδο, ή με ποιες συγγενικές ή άλλες κοινωνικές σχέσεις συνδέονται μεταξύ τους. Σύμφωνα με τις αναμνήσεις της Ιουλίας Στρέιτ και της Ιουλίας Καλλιγά, σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του Συνδέσμου τη διετία 1915-1917, έπαιζαν ορισμένα πρόσωπα που ανήκαν στον κύκλο εμπιστοσύνης

¹⁰ Τόσο στον Μεσοπόλεμο όσο και μεταπολεμικά, στα συμβούλια των επαρχιακών παραρτημάτων του Συνδέσμου συμμετείχαν εξ ορισμού όσοι κατείχαν δημόσιες θέσεις, διευθυντές τραπεζών, επιθεωρητές εκπαίδευσης, γυμνασιάρχες, μητροπολίτες, νομιάτροι κ.ά.

της βασίλισσας¹¹. Η γραμματεία του Συνδέσμου λειτουργούσε στο παλάτι, ενώ η ίδια η βασίλισσα διόριζε τις προέδρους των τμημάτων και ενημερωνόταν καθημερινά για την πορεία των εργασιών τους.¹² Η ίδια φρόντιζε να ράβονται τα ασπρόρουχα των βαπτιστικών του βασιλιά στο τμήμα ιματιοθήκης.

Η επισημότητα που αποδόθηκε στην ίδρυση του Συνδέσμου φαίνεται από το γεγονός ότι στα εγκαίνια, που έγιναν στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου, παρευρέθηκε όλη η βασιλική οικογένεια, το υπουργικό συμβούλιο, ο μητροπολίτης, ο πρύτανης και οι καθηγητές πανεπιστημίου και άλλοι επίσημοι. Επίσης, η πρώτη γενική συνέλευση των μελών στις 4 Μαρτίου 1916 έγινε στην Αρχαιολογική Εταιρεία παρουσία του Υπουργού Εσωτερικών.

Τμήματα πολεμικά και ειρηνικά

Για την εξυπηρέτηση των επιμέρους σκοπών δημιουργήθηκαν ειδικά τμήματα, ενώ σύμφωνα με το καταστατικό θα επιδιωκόταν η δημιουργία παραρτημάτων στην επαρχία. Για κάθε τμήμα, το οποίο θα εποπτευόταν από εφορεία κυριών, ψηφίστηκε ειδικός κανονισμός λειτουργίας. Σε αυτά διακρίνονται οι σκοποί σε καιρό πολέμου και ειρήνης. Στο καταστατικό δημοσιεύονται οι κανονισμοί λειτουργίας για τα εξής τμήματα: 1) το τμήμα *νοσοκομείων* και νοσοκόμων, με σκοπό την ίδρυση σχολής νοσοκόμων, υπό την επίβλεψη του ΕΕΣ, και την ίδρυση νοσοκομείων, σε καιρό πολέμου, 2) το τμήμα *ιματιοθήκης*, για την προετοιμασία νοσηλευτικού ιματισμού και λοιπού υλικού, 3) «το τμήμα *δωρημάτων* προς τους στρατιώτες», με σκοπό τη συλλογή, αποστολή και διανομή δώρων στους στρατιώτες και την ενημέρωση των οικογενειών τους, 4) το τμήμα *σταθμών*, με σκοπό την περίθαλψη των διερχομένων από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς τραυματίες στρατιώτες και την παροχή σε αυτούς τροφής, αναψυκτικών και τσιγάρων, 5) το τμήμα *παροχής εργασίας*, το οποίο θα φρόντιζε να καταγράψει τις οικογένειες των απόρων εφέδρων και να οργανώσει εργαστήρια ραπτικής για να εξασφαλίσει στα γυναίκεία μέλη των οικογενειών τους εργασία¹³, 6) το

¹¹ Η Ιουλία Στρέιτ για παράδειγμα ήταν σύζυγος του Γεωργίου Στρέιτ, υπουργού και νομικού συμβούλου της βασιλικής οικογένειας. Η οικογένεια Στρέιτ ακολούθησε τη βασιλική οικογένεια στην εξορία την περίοδο 1917-1920.

¹² Η βασίλισσα για παράδειγμα, δεχόταν αλληλογραφία από όλη την Ελλάδα από μητέρες που ζητούσαν να εισαχθούν τα άρρωστα παιδιά τους στο νοσοκομείο και φρόντιζε να ραφτούν τα ασπρόρουχα των βαπτιστικών του βασιλιά στο οικοκυρικοί τμήμα του Συνδέσμου. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Ι. Μεταξά, φ. 20 Αναμνήσεις της Ι. Στρέιτ και Ι. Καλλιγά, χειρόγραφα.

¹³ Το τμήμα, σε καιρό πολέμου διαιρείται σε τρεις εφορείες: πληροφοριών, γραφείων και εργοστασίων. Οι εφορείες αυτές είχαν ένα ιδιαίτερο γραφειοκρατικό σύστημα. Η πρώτη καταρτίζει κατάλογο με τις οικογένειες που έχουν ανάγκη να εργαστούν εξακριβώνει το βαθμό απορίας τους και συντάσσει δελτία, στα οποία καταγράφονται, εκτός από το όνομα, ο αριθμός των μελών και η διεύθυνση των οικογενειών, ο βαθμός που φέρει ο συγγενής επιστρατευμένος στο στρατό. Η εφορεία γραφείων

τμήμα *συσσιτίων* που θα δημιουργούσε επιμέρους τμήματα ανά ενορία για παροχή τροφής στις οικογένειες των εφέδρων, σε καιρό πολέμου, και των πτωχών, σε καιρό ειρήνης¹⁴, 7) το τμήμα *πτωχών*, για την περίθαλψη πτωχών και ασθενών οικογενειών, που θα περιλάμβανε την ιατρική περίθαλψη, την διανομή φαρμάκων, τροφίμων και ενδυμάτων¹⁵, 8) το *εκπαιδευτικό* τμήμα, το οποίο θα φρόντιζε για ίδρυση νηπιοτροφείων και λαϊκών νηπιαγωγείων¹⁶, με σκοπό, την περισυλλογή και περίθαλψη των παιδιών των εφέδρων, ηλικίας 2-9 ετών, σε καιρό πολέμου, και την περίθαλψη, προστασία και αγωγή γενικότερα των νηπίων, στις αρχές της υγιεινής, της θρησκευίας και του πατριωτισμού, σε καιρό ειρήνης, 9) το τμήμα *βρεφοκομείου*, με σκοπό την καταπολέμηση της θνησιμότητας και τη διάδοση γενικών γνώσεων υγιεινής για βρέφη «σε όλες τις λαϊκές τάξεις»¹⁷, 10) το τμήμα *υγιεινής*, για τη διάδοση των γνώσεων υγιεινής «στα λαϊκές τάξεις» και την προφύλαξη από μολυσματικά νοσήματα, κυρίως τη φυματίωση και την ελονοσία καθώς και την καταπολέμηση του αλκοολισμού, με

φροντίζει να εκδώσει εγκυκλίους προς τα γραφεία και τα εργοστάσια που έχουν ανάγκη προσωπικού και να συστήσει σε αυτά άτομα από τους καταλόγους, ενώ η τρίτη εφορεία φροντίζει για την ίδρυση ραφείου που θα αναλάμβανε το ράψιμο ασπροούχων, τη διόρθωση εμβλομένων και την μετατροπή χρησιμοποιημένων ενδυμάτων καθώς και την κατάρτιση εργατριών σε αυτό. Παράλληλα θα ανέθετε και κατ οίκον εργασία. Η αναζήτηση δωρεάν υφασμάτων από εργοστασιάρχες, η οργάνωση της εργασίας και η εκπαίδευση αποτελούσαν πρόδρομες μορφές υπηρεσιών κρατικής πρόνοιας.

¹⁴ Τα πολεμικά τμήματα θα λειτουργούσαν την περίοδο της επιστράτευσης. Οι έφοροι στην Αθήνα, τον Πειραιά και τις επαρχιακές πόλεις, θα είχαν φροντίσει να λάβουν από τις αρμόδιες αρχές καταλόγους των οικογενειών των εφέδρων. Η Αθήνα, θα διαιρούνταν σε 8 τμήματα, όσα και τα αστυνομικά τμήματα, σε κάθε ένα από τα οποία θα λειτουργούσε συσσίτιο. Η έφορος κάθε τμήματος θα ήταν υπεύθυνη για την οργάνωση, οικονομική διαχείριση και λειτουργία του συσσιτίου της συνοικίας της. *Κανονισμός Τμήματος Συσσιτίων*, Αθήνα 1915.

¹⁵ Το τμήμα θα λειτουργούσε κάθε μέρα από το πρωί ως το μεσημέρι για να προσέρχονται οι πτωχοί και να υποβάλλουν τις αιτήσεις τους. Εκτός από φάρμακα, θα παρείχε δωρεάν γάλα, ζωμό κρέατος, κλινοστρωμένες, σκεπάσματα και ενδύματα καθώς και μερίδες συσσιτίου. Τα μέλη του ΔΣ θα επισκέπτονταν τις οικίες των πτωχών που παρακολουθούνταν από γιατρούς του τμήματος και θα φρόντιζαν για την καταγραφή και την πορεία της υγείας τους. *Κανονισμός Τμήματος Πτωχών*, Αθήνα 1915, 3.

¹⁶ Οι νηπιαγωγοί και παιδονόμοι που θα προσλαμβάνονταν, μία ή δύο αρχικά, θα ήταν πτυχιούχοι του φρεβελιανού συστήματος, κατά προτίμηση πτυχιούχοι του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων. Τα οικήματα στα οποία θα στεγαζόνταν τα νηπιαγωγεία θα νοικιάζονταν στις πτωχότερες συνοικίες των πόλεων, και εν ανάγκη σε ένα ή δύο ευρύχωρα δωμάτια με αυλή ή κήπο. Η εφορεία νηπιοτροφείων θα φρόντιζε για την ίδρυση σχολών παιδονόμων ή πρακτικών νηπιαγωγών (head nurses). Βλ. *Κανονισμός του Εκπαιδευτικού Τμήματος*, Αθήνα 1915, 3.

¹⁷ Η μεγάλη θνησιμότητα των βρεφών αποδίδεται στην ανεπαρκή μόρφωση και στην άγνοια των κανόνων υγιεινής των μητέρων καθώς και στο γεγονός ότι πολλές εργαζόμενες μητέρες αναγκάζονται να εμπιστευτούν τα παιδιά τους σε ξένες γυναίκες. Οι εθελόντριες του τμήματος αναλαμβάνουν την επίβλεψη των τροφών στις οποίες αναθέτουν τη διατροφή των εκθέτων και των παιδιών των εργαζομένων γυναικών. Καταγράφουν όσες ενδιαφέρονται να αναλάβουν το έργο της τροφού, ελέγχουν αν πληρούν τις προϋποθέσεις και οργανώνουν την εκπαίδευσή τους από παιδιάτρους. Με επισκέψεις που πραγματοποιούν οι εθελόντριες στα σπίτια τους, μία ή δύο φορές την εβδομάδα, επιβλέπουν αν τηρούν τις οδηγίες των παιδιάτρων, ενώ για τη διάδοση των γνώσεων υγιεινής στις μητέρες διοργανώνουν διαλέξεις, δωρεάν για τις γυναίκες των λαϊκών τάξεων και με είσοδο για εκείνες των ανώτερων τάξεων. Προτείνονται επίσης κινητά μουσεία με υποδείγματα και βρεφοτροφεία σε βιομηχανικές πόλεις για τη φύλαξη των παιδιών των εργατριών. Βλ. *Κανονισμός τμήματος Βρεφοκομείου*, 2-4.

διαλέξεις, φωτεινές προβολές, έκδοση βιβλίων και ίδρυση ‘λαϊκών λουτρών’¹⁸, και 11) το *οικοκυρικό τμήμα*, με σκοπό τη μόρφωση καλών οικοκυρών και καλών υπηρετριών, με τη δημιουργία ειδικών σχολών στην Αθήνα και την επαρχία¹⁹.

Οι εφορείες των τμημάτων φρόντιζαν και για την πρόσληψη προσωπικού (επιστάτες, μαγείρισσες και βοηθητικό προσωπικό). Για την αποτελεσματική λειτουργία των τμημάτων απαιτούνταν διοικητικές και επιχειρηματικές ικανότητες των μελών του συμβουλίου. Μια γραφειοκρατική οργάνωση, που περιλάμβανε καταγραφή οικογενειακών δεδομένων, σύνταξη καταλόγων και δελτίων, δημιουργία μητρώων, ήταν απαραίτητη για την κατανομή του έργου στις διάφορες υπηρεσίες ενώ οι γνωριμίες των μελών των προεδρείων αξιοποιούνταν για την εύρεση πόρων και υλικών για τα εργαστήρια. Το έργο αυτό θα αποτελούσε τη βάση για τη μετέπειτα οργάνωση των κρατικών υπηρεσιών πρόνοιας.

Πόροι του Συνδέσμου

Η συσσωμάτωση χαρακτηρίζεται από μεικτή οικονομία. Εκτός από τις συνδρομές των μελών, τις δωρεές και τη βασιλική χορηγία, σημαντικό τμήμα των πόρων του Συνδέσμου προήλθε από κρατική χρηματοδότηση. Με τον νόμο 648 του 1915, το 10% των φόρων των δημοσίων θεαμάτων, ακροαμάτων και χορών, διατίθετο για τους σκοπούς του Πατριωτικού Συνδέσμου, καθώς αναγνωριζόταν ότι το έργο που αναλάμβανε για την αποκατάσταση των παθόντων στον πόλεμο ήταν σημαντικό²⁰. Το 1917, με νέο Β.Δ, οι πόροι ενισχύθηκαν από ταχυδρομικά τέλη, τηλεγραφήματα, διαφημίσεις, εισιτήρια σιδηροδρόμου, κ.α.. Φαίνεται ότι ο βουλευτής Α. Τυπάλδος Μπασιάς, μέλος του Συνδέσμου, είχε υποβάλει πρόταση στη βουλή για τη θεσμοθέτηση ενός ενσήμου υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας²¹. Ο ίδιος σε άρθρα του υποστήριζε την αναγκαιότητα επιβολής φόρου για την κάλυψη κοινωνικών αναγκών. Από την έκθεση

¹⁸ Στο διοικητικό συμβούλιο του τμήματος συμμετείχαν και «κατ οίκον επιθεωρήτριες» καθώς και ο τμηματάρχης της σχολικής υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας. Οι επιθεωρήτριες θα επισκέπτονταν τα παιδιά στο σπίτι τους για να διαπιστώνουν αν ακολουθούνται οι οδηγίες των γιατρών.

¹⁹ Οι σχολές αυτές θα περιλάμβαναν τμήματα κοπτικής, ραπτικής, εμβαλλώματος, μαγειρικής, σιδερώματος, οικιακής οικονομίας και οικιακής λογιστικής. Βλ. Κανονισμός οικοκυρικού τμήματος, σ. 2.

²⁰ Νόμος 608, «Περί διαθέσεως των εκ του φόρου των δημοσίων θεαμάτων εσόδων υπέρ των εκ του πολέμου παθόντων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. φ. 81, 24 Φεβρουαρίου 1915 και Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου 648 περί διαθέσεως του εκ του φόρου των δημοσίων θεαμάτων εσόδου υπέρ των εκ του πολέμου παθόντων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 17 Μαρτίου 1915, αρ. φ. 103.

²¹ Α. Τυπάλδου Μπασιάς, «Περί επιβολής ενσήμου κοινωνικής πρόνοιας και περί της δημοσίας αντιλήψεως και ευποίας εν Ελλάδι», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, έτ. Α', τχ. 7-10, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1916, 97-108.

πεπραγμένων του πρώτου χρόνου²² συμπεραίνουμε ότι η βασιλική χορηγία κάλυπτε το 15% των εσόδων, οι εισπράξεις φόρων και ενσήμων το 20%, οι δωρεές το 24,85%, οι έρανοι υπέρ επιστράτων το 14,3%. οι συνδρομές το 1,8%, ενώ ένας ευεργέτης κάλυψε το 15,96%.

Από τις διακηρύξεις στα έργα

Ανάμεσα στους σκοπούς που διατυπώνονται στο καταστατικό και στη δράση του συλλόγου τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του υπάρχουν αποκλίσεις καθώς από τα τμήματα μόνο ορισμένα λειτούργησαν. Οι τομείς που συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη κινητικότητα αφορούσαν τα συσσίτια σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας, την παροχή εργασίας σε πτωχές γυναίκες, τη διάδοση των αρχών υγιεινής στις λαϊκές οικογένειες και τους συμβουλευτικούς σταθμούς επιτόκων. Εκτός από την Αθήνα παραρτήματα του συνδέσμου λειτούργησαν και σε 6 πόλεις: στον Πειραιά²³, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, την Καβάλα, την Κέρκυρα και τα Ιωάννινα.

Στη λογοδοσία του 1916 φαίνεται η έμφαση που δόθηκε στην υγεία και την περίθαλψη σε μία περίοδο όξυνσης των κοινωνικών προβλημάτων λόγω του αποκλεισμού. Έτσι, το τμήμα πτωχών υπό την προεδρία της Ελ. Νάζου εργάστηκε, με τη συνεργασία 50 κυριών, κάθε μία από τις οποίες ανέλαβε τους πτωχούς μίας ενορίας. Κατάρτισαν καταλόγους απόρων οικογενειών και μοίρασαν γάλα, φάρμακα, νοσηλεία και κλινοσκεπάσματα σε 14.159 άτομα. Το τμήμα συσσιτίων υπό την κ. Μπαλτατζή ίδρυσε 7 συσσίτια σε διάφορα σημεία της πόλης και μοίρασε φαγητό και ψωμί. Το τμήμα παροχής εργασίας, υπό την κ. Σταθάτου, έδωσε εργασία σε 2090 γυναίκες και τοποθέτησε εργάτριες σε εργοστάσια, το τμήμα Ιματιοθήκης υπό την κ. Καλλιγιά κατασκεύασε μεγάλη παραγγελία ειδών νοσοκομείου, ιματισμό για τους υπαλλήλους του συνδέσμου και ασπρόρουχα επιτόκων και νεογνών. Το τμήμα νοσηλείας, σε συνεννόηση με νοσοκομεία της πόλης και την ιατρική εταιρεία, φρόντισε για την εισαγωγή απόρων ασθενών σε νοσοκομεία και για την παροχή φαρμάκων. Το τμήμα βρεφών υπό την Ε. Λογοθετοπούλου, και τον γιατρό Παπαναγιώτου, παρείχε ιατρική περίθαλψη σε παιδιά επιστράτων και διένειμε γάλα, φάρμακα και συμπυκνωμένο γάλα σε 1896 βρέφη. Το τμήμα επιτόκων υπό την προεδρία του κ. Μαρίνου και με

²² Απολογισμός του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, έτ. Α', τχ. 1, (Απρίλιος 1916), 15-16.

²³ Στον Πειραιά, το 1915, λειτουργούσε τμήμα συσσιτίων, παροχής εργασίας, οικοκυρικών και τμήμα πτωχών. Το τελευταίο μοίρασε φάρμακα σε ασθενείς οικογένειες επιστράτων, καθώς και ζυμαρικά και γάλα και περιέθαλψε 59 οικογένειες. Το τμήμα παροχής εργασίας ανέλαβε τις παραγγελίες του στρατού, παρέλαβε ύφασμα από τις αποθήκες του στρατού και το διέθεσε σε ράπτριες για ραφή χιτωνίων και περισκελίδων.

μαιευτήρα τον Κ. Λούρο παρείχε περίθαλψη και νοσηλεία σε επιτόκους των επιστράτων.

Τέλος, το τμήμα υγιεινής υπό την Ελένη Δαμαλά παρουσίασε πλούσια δράση που μεταφράστηκε σε συστηματικούς εμβολιασμούς στην Αθήνα²⁴, δημιουργία υποδομών για την ιατρική επίβλεψη της παιδικής ηλικίας, διοργάνωση κύκλου ομιλιών σχετικών με την υγιεινή και έκδοση ειδικών φυλλαδίων με οδηγίες για την πρόληψη μολυσματικών ασθενειών. Η συνεργασία του τμήματος με τον τμηματάρχη της υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας οδήγησε στην ίδρυση μαθητικής πολυκλινικής με 5 τμήματα (παθολογικό, χειρουργικό, οφθαλμολογικό, οδοντολογικό και ορθοπεδικό)στα οποία παραπέμπονταν ασθενείς μαθητές από τους σχολιάτρους προκειμένου να τύχουν θεραπείας²⁵. Η απουσία κρατικών δομών για την ενίσχυση και τη θεραπεία απόρων μαθητών που έπασχαν από διάφορες μεταδοτικές ασθένειες ή με φανερά τα ίχνη της αθρενίας, καθιστούσε το έργο της σχολικής υγιεινής ημιτελές καθώς περιοριζόταν στη διάγνωση χωρίς να διαθέτει τα μέσα της θεραπείας. Έτσι, ο Σύνδεσμος πρόσφερε τη δυνατότητα να συμπληρωθεί αυτό το έργο με υπηρεσίες πρόνοιας για την υγεία των παιδιών που αδυνατούσε να προσφέρει το κράτος. Η καταπολέμηση του τραχώματος, οι χειρουργικές επεμβάσεις, η παροχή ορθοπεδικών εξαρτημάτων, η παροχή ενισχυτικής τροφής, η θεραπεία των δοντιών και η διόρθωση της μυωπίας, αποτελούσαν σημαντικά βοηθήματα για τις οικογένειες των μαθητών που αδυνατούσαν να καταβάλουν τα έξοδα θεραπείας. Στους μαθητές δίνονταν δωρεάν φάρμακα, τρόφιμα και ιατρικά είδη. Όσα παιδιά κρίνονταν καχεκτικά και υπογήφια θύματα της φυματίωσης στέλνονταν στις παιδικές εξοχές που δημιούργησε το τμήμα. Επίσης, για την εκπαίδευση και ενίσχυση της υγείας των προφυματικών μαθητών ιδρύθηκε ένα υπαίθριο σχολείο που λειτούργησε το 1916 για μικρό διάστημα, υπό την καθοδήγηση της υπηρεσίας σχολικής υγιεινής. Το τμήμα υγιεινής ήταν το πιο προωθημένο σχήμα συνεργασίας του Συνδέσμου με κρατικούς λειτουργούς καθώς ουσιαστικά το τμήμα οργανώθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες της υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας. Στην επιτυχία αυτής της απόπειρας έπαιξαν ρόλο η συνάφεια μεταξύ των μελών της εφορείας και των κρατικών

²⁴ Τον Ιούνιο του 1916 το τμήμα διενήργησε συστηματικούς εμβολιασμούς στους απόρους κατοίκους της πρωτεύουσας. Σύμφωνα με έκθεση του Υπουργείου Εσωτερικών ο αριθμός των εμβολιασθέντων ανήλθε σε 13.000 άτομα. Επίσης άλλα 1000 άτομα εμβολιάστηκαν την περίοδο έξαρσης της ευλογιάς.

²⁵ Γνωστοί παιδίατροι και σχολιάτροι πλαισίωναν τα διάφορα τμήματα, όπως ο Ιωάννης Φασσανέλης υπεύθυνος του οφθαλμολογικού ιατρείου, ο Απόστολος Δοξιάδης του παθολογικού, ο Μιχαήλ Χρυσάφης του ορθοπεδικού κ.ά.

αξιοματούχων κυρίως όμως οι πρωτοβουλίες του τμηματάρχη της υπηρεσίας Εμμανουήλ Λαμπαδαρίου.

Νοηματοδότηση της χειρονομίας, γενναιοδωρία, αγαθοεργία και κοινωνική εργασία

Στα άρθρα που δημοσιεύονται στο *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου* τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, διατυπώνεται η νέα αντίληψη της φιλανθρωπίας που επιδιώκει να υπηρετήσει ο Σύνδεσμος. Σε αυτήν τονίζεται ο εκσυγχρονιστικός χαρακτήρας της κοινωνικής εργασίας και η υποχρέωση της προσφοράς. Στον τρόπο συγκρότησης της έννοιας της βοήθειας κυρίαρχο είναι το στοιχείο της λογικής. Έτσι, η «νέα φιλανθρωπία», που χαρακτηρίζεται ως επιστημονική, πρακτική και νοήμων πρέπει να είναι αποτελεσματική. Η εξάσκηση της αγαθοεργίας εκκινεί από διαφορετικά ελατήρια και χρησιμοποιεί διαφορετικά, σε σχέση με παλαιότερες περιόδους, μέσα. Στο πλαίσιο αυτό υπογραμμίζονται τόσο ο προληπτικός χαρακτήρας της κοινωνικής παρέμβασης, όσο και η νέα «πρακτική» αντίληψη της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η νεωτερικότητα εστιάζει σε δύο κυρίως σημεία: στην εισαγωγή της έννοιας της κοινωνικής εργασίας και στο χαρακτήρα της βοήθειας, που οργανώνεται σε 'επιστημονική' βάση από τη μία μεριά, και στη διανομή του «κοινωνικού κεφαλαίου» μέσω της φορολογίας από την άλλη. Τονίζεται το κοινωνικό καθήκον των δυναμένων να εισφέρουν –η «δικαιολογημένη θυσία» του ατομικού προς όφελος του ομαδικού- και η δικαιολογημένη επέμβαση της εξουσίας για την πρόληψη του «κοινωνικού κακού». Ασκείται έτσι κριτική στην κατεστημένη εγωιστική αντίληψη για την αγαθοεργία, η οποία απορρίπτεται ως αναποτελεσματική και εκλαμβάνεται ως ελεημοσύνη που ταπεινώνει τον ευεργετούμενο. Η αλληλεγγύη δε στηρίζεται σε αισθήματα υποκειμενικά και ελεύθερα «αλλ' εις αρχήν επιστημονικήν και λογικήν ικανήν να δικαιολογήσει και την επέμβασιν της εξουσίας».²⁶ Στην νέα αυτή αντίληψη, όπου τα όρια ανάμεσα στην αγαθοεργία και την κοινωνική πρόνοια συγχέονται, τα σωματεία είναι τα καταλληλότερα όργανα για την επιτυχία του έργου. Ανάμεσα στους λόγους που συμβάλλουν σε αυτό αναφέρεται η προσωπική επαφή που αναπτύσσουν τα μέλη τους με τους έχοντες ανάγκη βοήθειας. Ερχόμενοι σε επαφή μαζί τους, είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να παρέμβουν στην ιδιωτική τους ζωή και να τους βοηθήσουν²⁷.

²⁶ Σπύρος Λοβέρδος, «Η κοινωνική αλληλεγγύη», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, έτ. Α', τεύχ. 1, Απρίλιος 1916, 2-4.

²⁷ Δ. Κυριαζής, «Η σκόπιμος αγαθοεργία», *Δελτίον*, ό.π., 7-9.

Η γυναικεία φιλανθρωπία οργανώνεται στη βάση της κοινωνικής εργασίας και συνδέεται με τον πλούτο του έθνους, στο βαθμό που συμβάλει στη δημιουργία μιας εύρωστης νέας γενιάς. «Η μεθοδική οργάνωσις της γυναικείας εργασίας» προσαρμόζεται προς «τις νέες κατευθύνσεις της πρακτικής κοινωνικής πολιτικής».²⁸ Στόχος των δράσεων του συνδέσμου είναι να «μεταβληθεί το ανθρώπινον τούτο υλικόν –τα ραχητικά και κακώς διατηρημένα παιδιά του εργατικού κόσμου– εις ευρώστους μητέρας ευρώστων τέκνων, τα οποία θα αποτελέσουν τον πλούτον του έθνους».²⁹ Η παρέμβαση των εθελοντριών του Συνδέσμου έχει στόχο κυρίως τη διαφώτιση και την πρακτική βοήθεια στην επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα λαϊκά στρώματα και λιγότερο στην οικονομική βοήθεια. Σε αυτό το πλαίσιο, η βοήθεια στον φτωχό δεν αποκλείεται, αλλά δίνεται με τη μορφή ιατρικής φροντίδας, παροχής εργασίας ή διανομής τροφίμων, και μόνο έπειτα από εξέταση των πραγματικών αναγκών της οικογένειάς του. Η εξακρίβωση των συνθηκών διαβίωσης και το δελτίο αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της θετικιστικής προσέγγισης της φτώχειας και της εισαγωγής νέων πρακτικών ελέγχου. Η «νοήμων και πρακτική εφαρμογή των αρχών της κοινωνικής αλληλεγγύης» εκφράζεται με την ανάληψη έργων κοινωνικής πρόνοιας και εκλαϊκευσης των νέων αρχών υγιεινής. Η δημιουργία συμβουλευτικών σταθμών και μαιευτηρίων, τα γραφεία εύρεσης εργασίας, η παροχή υγιεινής τροφής για τους εργάτες, τα υπαίθρια σχολεία για τα καχεκτικά παιδιά, φέρνουν «το σπέρμα των νέων τούτων θεωριών». Για παράδειγμα, η επιθεώρηση των σπιτιών των λαϊκών οικογενειών από τις εθελόντριες του συνδέσμου αποσκοπεί τόσο στην διδασκαλία πρακτικών τρόπων υγιεινής προφύλαξης επί τόπου όσο και στην ενημέρωση των αρχών για τις εστίες εξάπλωσης μεταδοτικών ασθενειών, όπως η φθίση³⁰. Στα ειρηνικά τμήματα, και κυρίως στο τμήμα υγιεινής, γινόταν μεθοδική εργασία ώστε να αναπτυχθεί υπό καλύτερους όρους η νέα γενιά –βρεφοκομείο, νηπιακός κήπος, υπαίθρια σχολεία– και να προετοιμαστεί καλύτερα η γυναίκα των λαϊκών στρωμάτων να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής. Όπως και σε άλλες χώρες το κράτος, παρά τις ανησυχίες που είχαν εκφραστεί για τα υψηλά ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας, δεν ήταν ιδιαίτερα δραστήριο στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής για τις μητέρες και τα

²⁸ Βλ. τους σκοπούς του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων στο *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, ό.π., 1.

²⁹ Βλ. Ε. Λογοθετοπούλου, «Η κοινωνική σημασία της γυναικείας εργασίας», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, ό. π., 4-7.

³⁰ Ο θεσμός των επιθεωρητριών ήταν διαδεδομένος στις αρχές του 20ού αιώνα στη Γερμανία και τη Γαλλία, όπου ως επισκέπτριες αδελφές θωρούνταν πολύτιμες βοηθοί του γιατρού στον αγώνα για το ξερίζωμα των προλήψεων. Για τη εισαγωγή του θεσμού αυτού βλ. Ε. Λογοθετοπούλου, «Η επιθεώρηση των σπιτιών», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, έτ. Α', τεύχ. 4-6, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1916, 49-53.

βρέφη, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1920. Οι παρεμβάσεις στο χώρο αυτό προήλθαν από γυναικείες εθελοντικές οργανώσεις που συνεργάστηκαν με ειδικούς επιστήμονες και κρατικούς αξιωματούχους που αναζητούσαν τρόπους να θέσουν σε εφαρμογή στοιχειώδεις δομές βοήθειας. Ο Σύνδεσμος επιχείρησε να λειτουργήσει ως ένα υβριδικό υπουργείο κοινωνικής πρόνοιας, ως ένα υποκατάστατο κράτους που υιοθετούσε νεωτερικές γραφειοκρατικές πρακτικές καταγραφής των υποκειμένων και οργάνωσης των υπηρεσιών. Η εξορθολογισμός της βοήθειας γινόταν στη βάση της εξακρίβωσης των συνθηκών διαβίωσης των φτωχών και στηριζόταν σε αντικειμενικά κριτήρια προσδιορισμού της απορίας.

Από τον Σύνδεσμο στο ίδρυμα: αλλαγή στόχων και πολιτικού πλαισίου

Η αλλαγή ονομασίας, θεσμικού πλαισίου και δικτύου υποστήριξης της συλλογικότητας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η πολιτειακή αλλαγή και γενικότερα οι πολιτικές εξελίξεις καθόρισαν την ύπαρξη και λειτουργία της συσσωμάτωσης. Ο Σύνδεσμος δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τις αναταραχές στη δημόσια ζωή που προκάλεσε η όξυνση του εθνικού διχασμού το 1916-1917. Από τον Νοέμβριο του 1916, με την επιβολή του αποκλεισμού, ο σύνδεσμος αναγκάστηκε να περιορίσει τη δράση του. Προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τις ελλείψεις τροφίμων και καυσίμων στην πρωτεύουσα, επικεντρώθηκε στο οικοκυρικό τμήμα και το τμήμα συσσιτίων³¹. Τον Αύγουστο του 1917, λίγους μήνες μετά την εγκατάσταση της κυβέρνησης Βενιζέλου και την αποχώρηση της βασιλικής οικογένειας, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος διαλύεται, ακολουθώντας την τύχη άλλων φιλοβασιλικών συλλόγων. Στη θέση του ιδρύεται, με τον νόμο 808, το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, με σκοπό την περίθαλψη των στρατιωτών και των οικογενειών τους, τη βοήθεια σε παθόντες από θεομηνίες και φυσικές καταστροφές τη βοήθεια σε απόρους, ασθενείς, αναπήρους, απροστάτευτες μητέρες και παιδιά³². Είχε προηγηθεί η ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως από την κυβέρνηση Θεσσαλονίκης. Η εμπειρία που είχε αποκτηθεί στην περίθαλψη των προσφύγων, θα πρέπει να έπαιξε ρόλο στην αλλαγή του τρόπου οργάνωσης του συνδέσμου. Το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως

³¹ Το οικοκυρικό τμήμα διένειμε ειδικές χύτρες (αυτόματα μαγειρεία με χρήση αχύρου) για την προετοιμασία φαγητού με οικονομικό τρόπο, σύστημα που ήταν διαδεδομένο στη Γερμανία και την Αμερική. Για την εκμάθηση του νέου τρόπου μαγειρέματος που ήταν προσαρμοσμένος στις έκτακτες περιστάσεις, ο Σύνδεσμος προσέλαβε ειδική δασκάλα εκπαιδευμένη στο Simmon's College της Βοστώνης. Βλ. Σ.Λ., «Μέτρα του πατριωτικού Συνδέσμου δια τον αποκλεισμόν», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, ό.π., 78-82 και 93.

³² Βλ. νόμος 808, «Περί Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. φύλ. 183, τχ. Α', (2 Σεπτεμβρίου 1917), 611-614.

υπηρετεί τη δημόσια αντίληψη, όπως υπογραμμίζεται στον νόμο, «συνδυαζομένης της κρατικής επιβολής και μερίμνης μετά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».³³

Οι σημαντικότερες αλλαγές που φέρνει η φιλελεύθερη κυβέρνηση αφορούν στο νομικό καθεστώς του ιδρύματος, τους πόρους, τον τρόπο λήψης αποφάσεων και τα πρόσωπα που τον πλαισιώνουν. Με τη νέα του μορφή το ίδρυμα έχει «ιδίαν νομική προσωπικότητα» και υπάγεται στο Υπουργείο Περιθάλψεως. Πολλές από τις εξουσίες που ανήκαν στο διοικητικό συμβούλιο περνούν στον Υπουργό Περιθάλψεως ενώ από τα μέλη άλλα είναι έμμισθα και άλλα άμισθα. Ο Υπουργός διορίζει τα μέλη που απαρτίζουν το Διοικητικό Συμβούλιο, 7-12 άτομα, άνδρες ή γυναίκες που υπηρετούν αμισθί, τον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο του συμβουλίου, καθώς και τα μέλη του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου και τους προέδρους των τμημάτων και εγκρίνει τους κανονισμούς των τμημάτων. Ο ίδιος διορίζει επίσης τον γενικό Γραμματέα του Ιδρύματος, ο οποίος έχει βαθμό υπουργικού γραμματέως Α τάξεως, τον ταμία, καθώς και το έμμισθο βοηθητικό προσωπικό των κεντρικών τμημάτων. Έτσι ένα μέρος του έργου που είχαν αναλάβει εθελοντές στην προηγούμενη φάση του συλλόγου εκτελείται πλέον από δημοσίους υπαλλήλους και έκτακτο προσωπικό. Αν και ένα μέρος των πόρων εξακολουθεί να προέρχεται από τις συνδρομές των μελών, τις δωρεές και τους εράνους, η σταθερή οικονομική επιχορήγηση του δημοσίου και η εμπλοκή του υπουργείου στη διεκπεραίωση των υπηρεσιών, συμβάλλουν στην αλλαγή της φυσιογνωμίας του σε ένα ίδρυμα που εξαρτάται περισσότερο από το κράτος. Το ίδρυμα επιχορηγείται από το κράτος με 500.000 δρχ. το 1917, ενώ στην περιουσία του περιέρχεται τόσο το ταμείο του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, όσο και εκείνο του Οικονομικού Συσσιτίου, που επίσης διαλύθηκε την ίδια χρονιά.

Έτσι, το 1917 το ίδρυμα, από φιλανθρωπικό σωματείο υπό την εποπτεία της βασίλισσας, μετατρέπεται σε ημικρατικό οργανισμό που στελεχώνεται από πρόσωπα προσκείμενα στη βενιζελική παράταξη. Ο διορισμός του Εμμανουήλ Μπενάκη στην προεδρεία του ιδρύματος, μέχρι το 1918, και του Θρασύβουλου Πετμεζά από το 1918 μέχρι το 1921, καθώς και η πλαισίωσή του συμβουλίου από κυρίες του βενιζελικού χώρου ως επικεφαλής των τμημάτων, επιβεβαιώνουν τη σχέση πολιτικής ένταξης, κρατικής εξουσίας και διοίκησης της συσσωμάτωσης. Πολλά από τα παλιά τμήματα διατηρήθηκαν, άλλαξε όμως ο τρόπος οργάνωσής τους, όπως το τμήμα φτωχών και το τμήμα λαϊκών συσσιτίων, που επεκτάθηκε σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας. Το

³³ Βλ. *Το Πατριωτικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως*, δακτυλόγραφο, Αρχείο Εμμανουήλ Μπενάκη, φ. 9, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

τμήμα φτωχών ανέλαβε εκτός από τη διανομή τροφίμων –«αδίως όρυζα, ζυμαρικά και συμπετυκνωμένον γάλα νεστλέ»–³⁴ τη διάθεση ειδών ιματισμού και χρηματικών βοηθημάτων, την ιατρική περίθαλψη σε ειδικά ιατρεία, που θα λειτουργούσαν στις κυριότερες συνοικίες της πρωτεύουσας, και τη δωρεάν νοσηλεία των απόρων στα νοσοκομεία. Στο τμήμα συσσιτίων λειτουργούσαν αρχικά τρία μαγειρεία σε κεντρικά σημεία στην Αθήνα –στην Πλάκα, το Βαρβάκειο και τη λεωφόρο Αλεξάνδρας– και επτά συνοικιακά «διανεμητήρια», στα οποία είτε παρέχονταν γεύματα σε χαμηλή τιμή³⁵ είτε σιτίζονταν δωρεάν εργατικές οικογένειες που είχαν εξασφαλίσει ειδική άδεια. Ιδιαίτερη μέριμνα είχε προβλεφθεί για τις άπορες θηλάζουσες μητέρες, οι οποίες τρέφονταν δωρεάν στα εστιατόρια του ιδρύματος βάσει καταλόγων που συντάσσονταν έπειτα από γνωμοδότηση του ιατρικού συμβουλίου του ιδρύματος. Το 1918 στα συσσίτια παρασκευάζονταν από 7.000-13.000 μερίδες φαγητού την ημέρα, συνήθως όσπρια, ένα μέρος των οποίων διανεμόταν δωρεάν, κυρίως σε επαίτες.³⁶

Η οργάνωση συσσιτίων για την παιδική ηλικία συστηματοποιήθηκε αυτή την περίοδο. Η παροχή υγιεινής τροφής «ειδικώς παρασκευασμένης εις άτομα καχεκτικά ή οπωσδήποτε ασθενικά παιδιά, μη έχοντα τα μέσα να ακολουθήσωσιν ειδικήν δίαιταν»³⁷, η προσφορά ιατρικής περίθαλψης και φαρμάκων δωρεάν, η ίδρυση ηλιοθεραπευτηρίου στη Μαθητική Πολυκλινική και η θεσμοθέτηση υπαίθριων σχολείων, εικονογραφούσαν το ενδιαφέρον της νέας διοίκησης του τμήματος υγιεινής για ενίσχυση του οργανισμού των ευάλωτων παιδιών. Ο προσανατολισμός του ιδρύματος προς την παιδική ηλικία, και ιδιαίτερα τη βρεφική, ανιχνεύεται και από την ίδρυση του πρώτου βρεφοκομικού σταθμού με τη βοήθεια του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού,³⁸ τη λειτουργία δύο νηπιαγωγείων και ενός παιδικού ασύλου, όπου οι άπορες μητέρες μπορούσαν να αφήνουν τα παιδιά τους για να εργαστούν. Την ίδια περίοδο το ίδρυμα ίδρυσε παραρτήματα και σε περιοχές που είχαν περιέλθει υπό ελληνικό έλεγχο, όπως η Αδριανούπολη και η Σμύρνη. Ειδικές αποστολές στις οποίες συμμετέχουν αξιωματικοί του στρατού, μέλη του ΔΣ, γιατροί του ιδρύματος και παιδαγωγοί, οργανώνουν την άνοιξη του 1919 το έργο αποκατάστασης των επαναπατρισθέντων κατοίκων της Θράκης και του Πόντου, τη διανομή βοηθημάτων στους απόρους καθώς και την ιατρική επίβλεψη των ορφανών παιδιών στην Κωνσταντινούπολη, την

³⁴ Βλ. δακτυλόγραφο, «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως», ό.π.

³⁵ Κάθε γεύμα στοίχιζε 20 λεπτά το 1918. Βλ. *στο ίδιο*, 3.

³⁶ Βλ. «Κατάστασις συσσιτίων», Αρχείο Εμμανουήλ Μπενάκη (ΠΙΠ), φ. 9, ό.π.

³⁷ Βλ. δακτυλόγραφο, «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως», Αρχείο Εμμανουήλ Μπενάκη ό.π., 3.

³⁸ Βλ. «Ίδρυσις και ιστορικόν του ΠΙΠΠ», *Το Παιδί*, έτ. Δ' αρ. τχ. 21, Μάρτιος- Απρίλιος 1933, 35-40.

Ανατολική Θράκη, τον Πόντο, και τη Μικρά Ασία. Το έργο αποτελούσε τμήμα των προσπαθειών που κατέβαλε το Υπουργείο Περιθάλψεως για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών εκτός συνόρων σε μία ταραγμένη περίοδο³⁹. Υπό αυτή τη μορφή το ίδρυμα ενεργούσε ως εκπρόσωπος του εθνικού κράτους και του ελληνικού πολιτισμού, όπως αναφερόταν σε σχετικό έντυπο. Η δράση του ταυτιζόταν με την κρατική πολιτική. Έτσι, η στάση του απέναντι στα μέλη άλλων εθνικών κοινοτήτων σε ό,τι αφορούσε την περίθαλψη, ερμηνευόταν με καχυποψία στο πλαίσιο των πολυεθνικών κοινωνιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και κάποτε έδινε αφορμή για δημιουργία εθνικών διενέξεων.⁴⁰

Η μεικτή σύνθεση των σχημάτων πρόνοιας και η επαγγελματοποίηση της βοήθειας

Η λειτουργία του Πατριωτικού Ιδρύματος διατηρήθηκε με αυτή τη μορφή μέχρι την επόμενη πολιτική αλλαγή. Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, η επιστροφή του Κωνσταντίνου και οι εκκαθαρίσεις που ακολούθησαν στο δημόσιο θα σηματοδοτήσουν το πέρασμα σε μία νέα φάση στην ιστορία της συλλογικότητας. Το 1921 το ίδρυμα θα επανέλθει στη μορφή του Συνδέσμου και θα πλαισιωθεί από φιλοβασιλικά στελέχη⁴¹ για να αλλάξει και πάλι καθεστώς και σχέση με την πολιτική ηγεσία μετά την μικρασιατική καταστροφή. Ωστόσο, η επιχορήγηση από το δημόσιο ταμείο και ο διορισμός υπαλλήλων (γιατρών, φαρμακοποιών, νοσοκόμων, νηπιαγωγών κ.ά.) από τον Υπουργό Περιθάλψεως, θα πρέπει να ερμηνευτούν ως στοιχεία του κρατικού χαρακτήρα της βοήθειας που υιοθετεί πλέον και ο

³⁹ Βλ. Έκθεσις πεπραγμένων της εις Κωνσταντινούπολιν και Πόντον αποστολής του πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, ΕΛΙΑ, Ι/5

⁴⁰ Το Υπουργείο Περιθάλψεως είχε οργανώσει ορφανοτροφεία, οικοτροφεία και βιοτεχνικές σχολές στην Κομοτηνή, την Ξάνθη και το Δεδέαγατς, λίγο μετά την κατάληψη της Δυτικής Θράκης από τον συμμαχικό στρατό. Επίσης μαθητική πολυκλινική στη Σμύρνη και άσυλα παιδιών. Το ζήτημα της περίθαλψης των παιδιών στη Μικρά Ασία απασχόλησε τη διεθνή κοινή γνώμη μετά από καταγγελίες του Τούρκου γιατρού Zudhi Bey σε άρθρο του στο *Bulletin de l'Union Internationale de secours aux enfants* τον Μάιο του 1920, στο οποίο κατηγορούσε τις ελληνικές αρχές για εγκατάλειψη και διακρίσεις εις βάρος των παιδιών των Τούρκων. Βλ και την απάντηση του Εμμ. Λαμπαδάριου στο ίδιο περιοδικό για την άνευ διακρίσεων περίθαλψη των παιδιών με τίτλο: «La civilization hellenique en Asie Mineure et la protection de l'enfance», και στα ελληνικά «Ο ελληνικός πολιτισμός εν Μικρασία και η προστασία του παιδιού», *Παιδολογία*, τχ. 4 (Ιούλιος 1920), 128-132. Βλ. Κ. Χαριτάκης, « Η προστασία του παιδιού. Πώς προστάτεψε την παιδική ηλικία το Υπουργείο Περιθάλψεως», *Παιδολογία*, έτ. Α', τχ. 3, Ιούνιος 1920, 91-94.

⁴¹ Νόμος 2719 «Περί τροποποιήσεως των νόμων 808 και 1172 περί συστάσεως Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως», *Εφημερίς της Κυβερνησεως*, αρ. φ. 167, 8 Σεπτεμβρίου 1921, 773-775.

φιλοβασιλικός σύνδεσμος, και τα οποία σημαίνουν ότι η εμπλοκή του κράτους τείνει να αποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα.⁴²

Από την παρουσίαση των κυριότερων αλλαγών στη φυσιογνωμία μιας συλλογικότητας που δημιουργήθηκε την πολεμική περίοδο με έντονα τα ίχνη της πολιτικής επιρροής αναδεικνύεται ο νεωτερικός χαρακτήρας που τείνει να πάρει η βοήθεια στις αρχές του 20ού αιώνα, ο μεικτός χαρακτήρας των σχημάτων πρόνοιας και η ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή του κράτους⁴³. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το κράτος επιχορηγούσε τους συλλόγους για να αναλάβουν την οργάνωση της βοήθειας σε τομείς που είχαν αρχίσει να αναγνωρίζονται ως πεδίο του κράτους. Παρά την εθελοντική του προέλευση ο σύνδεσμος εγκαινίασε γραφειοκρατικές πρακτικές τις οποίες στη συνέχεια υιοθέτησε το κράτος, ενώ στοιχεία κρατικής οργάνωσης και εθελοντικής δικτύωσης συνυπήρχαν σε διάφορες αναλογίες και στη φιλοβασιλική και στη φιλελεύθερη φάση του. Η κρατική επιχορήγηση, η πρόσληψη υπαλλήλων είτε από τη συσσωμάτωση είτε από το υπουργείο και η γραφειοκρατική δομή αποτελούσαν χαρακτηριστικά και των δύο φάσεων.

Παρά τις αλλαγές προσώπων, και θεσμικού πλαισίου λειτουργίας, ο τρόπος παρέμβασης της συλλογικότητας στους αποδέκτες της βοήθειας δεν θα παρουσιάσει σημαντικές διακυμάνσεις, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την επίβλεψη της παιδικής ηλικίας. Η συνεργασία του συνδέσμου με τους κρατικούς αξιωματούχους της υπηρεσίας σχολικής υγιεινής και η παρουσία του Λαμπαδάρου θα είναι συνεχείς μέχρι και το 1940 και δεν θα επηρεαστούν από τις πολιτικές αλλαγές. Αν και ο σύνδεσμος ήταν ομόφυλη δημόσια κοινωνικότητα που στηριζόταν στη δράση των εθελοντριών, η ιατρική αυθεντία ήταν αυτή που καθόρισε τους όρους συνάφειας με τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων που απευθύνονταν στο σύνδεσμο για να ζητήσουν συμβουλές, να πάρουν βοήθεια σε είδος ή να τύχουν θεραπείας. Οι γιατροί της συσσωμάτωσης που οργάνωσαν τους συμβουλευτικούς σταθμούς επιτόκων και τους βρεφοκομικούς σταθμούς, τις παιδικές εξοχές και τα υπαίθρια σχολεία, διαμόρφωσαν τα εργαλεία παρατήρησης, καταγραφής και ελέγχου, επέβαλαν τα στάνταρτ της κανονικότητας και των αποκλίσεων και συνέβαλαν στην επαγγελματοποίηση της βοήθειας. Συμπλήρωσαν το κενό στις κρατικές ελλείψεις στον τομέα της περίθαλψης για τις μητέρες και τα παιδιά. Ήταν οι ίδιοι που με τις δημοσιεύσεις τους επιχείρησαν να αναδείξουν τους

⁴² Για την πρόσληψη υπαλλήλων ως κριτήριο διάκρισης εθελοντικών οργανώσεων και κρατικής γραφειοκρατίας, βλ. Alan Kidd, "Civil Society or the State?: Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare", *Journal of Historical Sociology*, 15/ 3, 2002, 335.

⁴³ Στο ίδιο, 328-342.

κινδύνους που διέτρεχε το έθνος από την υψηλή βρεφική θνησιμότητα και την αδιαφορία του κράτους απέναντι στις συνθήκες διαβίωσης των κατώτερων στρωμάτων.

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.